

JERZY GOCKO SDB

KONCEPCJE MORALNOŚCI GOSPODARCZEJ W POSOBOROWEJ TEOLOGII MORALNEJ

Od połowy obecnego stulecia zauważa się dynamiczny rozwój teologii moralnej społecznej, który przejawia się m.in. w coraz odważniejszym sięganiu po zagadnienia – wydawałoby się – dość odległe od tradycyjnych problemów rozpatrywanych przez kościelne nauki moralne. Jednym z nich jest życie gospodarczo-społeczne, które stało się najważniejszą dziedziną analiz i ocen podejmowanych przez teologów moralistów zajmujących się problematyką społeczną. Zjawisko to z jednej strony jest odpowiedzią na wezwanie Soboru Watykańskiego II, który wśród fundamentalnych zadań postawionych przed teologią moralną jako nauką moralną wymienił także „odprywatyzowanie” chrześcijańskiego orędzia moralnego¹. Z drugiej zaś strony dla teologów moralistów okresu posoborowego stało się jasne, iż przedmiotem refleksji teologicznomoralnej przez nich podejmowanej winny być nowe procesy związane z dynamicznym rozwojem różnorodnej działalności ludzkiej, rozwojem cywilizacyjnym, postępem kultury itp., w tym także życia gospodarczo-społecznego.

Ks. dr JERZY GOCKO SDB – adiunkt Katedry Teologii Moralnej Szczegółowej KUL, adres do korespondencji: ul. Kalinowszczyzna 3, 20-129 Lublin, e-mail: jerzy.gocko@kul.lublin.pl.

¹ Problematykę społecznej reorientacji katolickiej teologii moralnej autor podjął w innej swojej publikacji. Dalsze odniesienia do społecznej reorientacji teologii moralnej mają jedynie charakter wybiórczy i będą służyły ukazaniu bliższego kontekstu dla głównego toku rozważań. Por. J. G o c k o. *Społeczna reorientacja katolickiej teologii moralnej po Soborze Watykańskim II*. W: *Teologia moralna u kresu II Tysiąclecia*. Red. J. Nagórny, K. Jeżyna. Lublin: RW KUL 1998 s. 123-150.

Konsekwencją tego procesu jest powstanie szeregu opracowań moralności gospodarczej autorstwa pojedynczych moralistów lub monografii zbiorowych. Zanim przyjdzie ustosunkować się do nich bardziej szczegółowo, warto pokrótce przywołać zasadnicze rysy społecznej reorientacji teologii moralnej po Soborze Watykańskim II (I), ukazać racje za podejmowaniem przez moralistów problematyki ekonomicznej (II), a także przedstawić główne nurty refleksji etycznej dotyczącej życia gospodarczo-społecznego (III).

I. W PERSPEKTYWIE SPOŁECZNEJ REORIENTACJI TEOLOGII MORALNEJ

Społeczna reorientacja teologii moralnej, która stała się swoistym *Sitz im Leben* dla powstających po Soborze Watykańskim II koncepcji moralności gospodarczej, okazała się procesem złożonym. Po pierwsze, była ona rezultatem dowartościowania wspólnotowego i eklezjalnego wymiaru moralności, a przez to odejściem od zbyt indywidualistycznego ujęcia wielu zagadnień moralnych. Po wtóre zaś, ów społeczny wymiar moralności chrześcijańskiej zaowocował czymś tak oryginalnym i ważnym, jak ukształtowanie, a następnie rozwój teologii moralnej społecznej, a w obrębie jej oryginalnymi koncepcjami moralności gospodarczej.

Przestrzenią dla zaistnienia teologii moralnej społecznej był porządek świata, jego historia, oraz szeroko rozumiana rzeczywistość społeczna. Jej niezwykle ważną misję, odniesioną także do życia gospodarczo-społecznego, należy upatrywać w humanizacji świata i w ukazywaniu moralności chrześcijańskiej jako tej koncepcji moralności, która będzie zdolna dawać ciągle aktualną odpowiedź na zmieniającą się rzeczywistość świata i żyjącego w nim człowieka.

Mimo że racjonalność ekonomiczna, podobnie jak cała racjonalność społeczna, jest autonomiczna co do logiki i praw, którymi się rządzi, to jednak jej cele zależą i służą temu, co ludzkie. Zresztą, wobec ogromnej złożoności struktur i procesów społecznych, rozwiązanie przynajmniej niektórych problemów związanych z życiem gospodarczym przekracza możliwości samej ekonomii oraz racjonalności ekonomicznej. Stwierdzenia te padają zarówno ze strony etyków społecznych, teologów moralistów, jak i samych ekonomistów, podejmujących w swoich badaniach również problematykę etyczną.

Wymiar etyczny jest częścią składową kondycji ludzkiej. Muszą więc mu podlegać także sprawy społeczne, których podmiotem jest nie kto inny, jak człowiek. Człowiek bowiem, który w kontekście chrześcijańskiej antropologii jawi się zawsze jako „homo ethicus”, nie może działać nigdy poza moralnością. Stąd nie dziwi, że teologia moralna, w ramach społecznej reorientacji, usiłuje wejść w dyskurs z naukami społecznymi, w tym także ekonomicznymi, aby także ten obszar zaangażowania człowieka, jakim jest życie społeczne, nasycić aksjologicznie, a przez to ukazać jego rzeczywisty cel i etyczny sens. Relacje społeczne są bowiem zawsze relacjami ludzkimi, to znaczy takimi, które muszą być odniesione do wartości ludzkich i wartości moralnych. I tutaj właśnie teologia moralna społeczna, podobnie jak inne nauki moralne, dostrzegła swoje miejsce i rolę do spełnienia. Co więcej, poszukiwania teologów moralistów, pragnących objąć swoją refleksją społeczny wymiar istnienia człowieka znalazły potwierdzenie w Magisterium Kościoła, które dwukrotnie wprost zwróciło uwagę, że refleksja Kościoła, obejmująca rzeczywistość społeczną, jako społeczna nauka Kościoła, winna mieć charakter teologiczny, będąc częścią teologii moralnej²

II. KONIECZNOŚĆ DYSKURSU MORALNEGO W EKONOMII

Niezwykle ważnym zagadnieniem w opracowaniach moralności gospodarczej jest problematyka uzasadnienia wzajemnych relacji między gospodarką a moralnością, między etyką i ekonomią. Na niezbędną potrzebę dialogu między tymi dwiema dziedzinami zwracają uwagę praktycznie wszyscy moralisci zajmujący się życiem społeczno-gospodarczym, przytaczając przy tym argumentację uwzględniającą różne aspekty. M. Vidal – dla przykładu – konieczność i koherentność wymiaru etycznego w ekonomii uzasadnia odwołując się do następujących trzech zagadnień, które szerzej rozwija. W pierwszej kolejności nawiązuje się do niektórych naukowych syntez ekonomicznych, którym nie obce były przesłanki aksjologiczne (przytacza tutaj następujących teoretyków ekonomii: A. Smitha, D. Ricardo i K. Marksa). Na wymóg rozwiązań etycznych w ekonomii wskazuje także sytuacja ogromnej niesprawiedliwości społecznej, cechująca obecne stosunki gospodarcze. Trzecim argumentem, który wyznacza równocześnie zasadniczą

Por. J a n P a w e ł II. Encyklika *Sollicitudo rei socialis* nr 41; t e n ż e. Encyklika *Centesimus annus* nr 55.

perspektywę dla nauczania Magisterium Kościoła i dyskursu teologicznomoralnego, jest ludzki wymiar ekonomii. Wymaga on otwarcia działalności i racjonalności ekonomicznej, pomimo ich własnej autonomii, na inne porządki konstytuujące człowieka³

Z kolei L. Lorenzetti wyprowadza zaistnienie dialogu między ekonomią a etyką z analizy zmian, jakie zaszły wewnątrz samej ekonomii. W ekonomii statycznej lub „przetrwania” (*economia della sopravvivenza*), która charakteryzowała społeczeństwa przedprzemysłowe, problem celowości podejmowanych działań był jasny i do przewidzenia. Sprowadzał się jedynie do zaspokojenia potrzeb i nie obejmował innych kwestii. Zaistniał on natomiast z całą wyrazistością w ekonomii aktywnej, cechującej społeczeństwa przemysłowe czy poprzemysłowe, z tą chwilą, gdy była ona w stanie nie tylko zaspokoić potrzeby niezbędne do przeżycia, ale także luksusowe. Rozwój ekonomiczny zdawał się być wzrostem bez żadnych granic. Nie mogło w tym kontekście – według Lorenzettiego – nie zostać postawione pytanie o wartość absolutną takiego modelu rozwoju. Rodziła się bowiem wątpliwość, czy być może obsesja postępu nie jest przejawem zagubienia hierarchii wartości? Czy człowiek nie został podporządkowany kategorii „mieć”? Pytania te skłaniają coraz więcej ekonomistów do przekonania, że fundament ekonomii leży poza nią i przynależy do porządku metafizycznego. Oznacza to także, że opierając się na swojej własnej dialektyce ekonomia domaga się rozpatrzenia z perspektywy etycznej⁴

Na jeszcze inny aspekt w swojej argumentacji zwraca uwagę G. Piana. Zauważa, że relacja etyki i ekonomii przez długi okres w kulturze zachodniej miała znamiona całkowitego podporządkowania czynnika ekonomicznego wymiarowi moralnemu. Etyka, jako ostatnie kryterium każdego wyboru człowieka, obejmowała swym zakresem także wszystkie decyzje ekonomiczne. Wartości i normy etyczne, oparte czy to na Objawieniu, czy na prawie naturalnym, rządziły także działalnością gospodarczą. Objęcie dyskursem etycznym działalności ekonomicznej miało więc czysto instru-

³ Por. *Manuale di etica teologica*, Vol. 3: *Morale sociale*. Assisi: Cittadella Editrice 1997 s. 405-414.

⁴ Por. *Società industriale e postindustriale*. W: *Trattato di etica teologica*. Red. L. Lorenzetti. Vol. 3. Bologna: EDB s. 75.

mentalny charakter. Ekonomia, pozbawiona własnych celów, musiała czerpać je z etyki⁵

Warto w tym miejscu przyrzeć się dwu najbardziej skrajnym ujęciom na temat relacji gospodarki i moralności, określanym jako moralizm i ekonomizm, między którymi oscylują stanowiska pośrednie. To dialektyczne spojrzenie pozwoli na lepsze określenie możliwych zafałszowań, przed którymi stają moralisci podejmujący problematykę życia gospodarczo-społecznego⁶

Ekonomizm, który – zwłaszcza w praktyce życia gospodarczego – przez prawie cały ostatni wiek był poglądem dominującym, przyznaje racjonalności ekonomicznej zdecydowany priorytet nad wymogami moralnymi. Przejawia się on w absolutyzowaniu celowości ekonomicznej, czego konsekwencją jest takie działanie, jakoby rzeczywistość materialna była nadrzędna i jakby tylko ona mogła generować zachowania racjonalne. Bardzo mocno związany z nim był model zachowań, który coraz bardziej staje się samodzielną koncepcją antropologiczną, a mianowicie wzorzec „homo oeconomicus”⁷

Stanowisko ekonomizmu oznacza przyznanie racjonalności ekonomicznej zdecydowanego priorytetu nad wymogami moralnymi. W przypadku ewentualnego konfliktu racje moralne muszą ustąpić. Jest to stanowisko, które wzajemne relacje moralności i ekonomii chce sprowadzić do minimum. Etycy podejmujący problematykę gospodarczą stają niejako pod presją ekonomizmu, rozpowszechnionego dość szeroko w praktyce życia gospodarczego. Zaangażowani bowiem w walce konkurencyjnej przedsiębiorcy są przekonani, chcąc osiągnąć sukces gospodarczy albo nawet tylko dotrzymać kroku konkurentom, nie można pozwolić sobie na luksus postępowania zgodnie z „chrześcijańsko-społecznym” sumieniem.

⁵ Por. G. P i a n a. *Razionalità etica e razionalità economica. Quale rapporto?* „Credere oggi” 8:1988 nr 46 s. 56-58.

⁶ Przypisanie danych nazw poszczególnym stanowiskom jest oczywiście sprawą umowną. Określenia „moralizm” i „ekonomizm” są najbardziej powszechne. Przytaczają je m.in.: A. D y l u s. *Moralność krańcowa jako problem dla katolickiej nauki społecznej*. Warszawa: Pallottinum 1992 s. 163; G. G a t t i. *Morale cristiana e realtà economica*. Torino: ELLE DI CI 1991 s. 125; F. T o t a r o. *Razionalità etica e razionalità economica*. W: *Etica e democrazia economica*. Red. G. Crepaldi, R. Papini. Genova: Marietti 1990 s. 72.

⁷ Por. D y l u s. *Moralność krańcowa* s. 163.

Jako krańcowo przeciwne wobec ekonomizmu stanowisko, w omawianej kwestii wzajemnych relacji między gospodarką a moralnością, jawi się postawa moralizmu. Jest ona udziałem tych etyków czy teologów zajmujących się życiem gospodarczo-społecznym, którzy bez dogłębnej znajomości rzeczywistości gospodarczej stawiają praktyce życia gospodarczego nierealistyczne wymagania. W sytuacji konfliktu uznają oni absolutną nadrzędność norm moralnych względem praw ekonomii. Grzeszą nim etycy i teologowie wówczas, kiedy bez dogłębnej znajomości rzeczywistości gospodarczej stawiają praktyce życia gospodarczego zbyt wygórowane, nierealistyczne wymagania. Sądzą, że wobec absolutności norm moralnych muszą ustąpić nawet prawa ekonomiczne.

Niestety zdarza się, że próba podporządkowania na siłę wszelkich reguł gospodarczych człowiekowi, prowadzi do spirytualistycznych wypaczeń. W atmosferze przeświadczenia o uprawnionym podporządkowaniu gospodarki względem moralności rodzą się nierealistyczne postulaty wobec podmiotów życia gospodarczego lub niesprawiedliwe protesty i potępienia określonych decyzji. Za tak rozumianym moralizmem stoi, jak się wydaje, fałszywa koncepcja człowieka, umiejscawiająca go wyłącznie w obszarze moralno-duchowym oraz czerpiąca stamtąd wartości i cele, którymi próbuje się następnie ingerować w dziedzinę ekonomii. Prawa gospodarcze chce się zastąpić w tym przypadku prawami moralnymi. Stanowisko takie niekiedy jest konsekwencją niewyważonych polemik z poglądem ekonomizmu. Protest przeciw tezie o naturalnej dobroci i zdolności regulacyjnej gospodarki oraz nadrzędności racjonalności ekonomicznej, nie chroni zawsze przed drugą skrajnością, równie zapoznającą istotę rzeczy co poprzednia⁸

Praktyka życia gospodarczego oraz teoretyczne jej ujęcie sprawiają czasem wrażenie, że zarówno w refleksji teoretycznej, jak i w działalności praktycznej musi się być skazanym na wybór między ekonomizmem a moralizmem, między gospodarką a moralnością, „światem rzeczy” a kulturą, efektywnością techniczno-ekonomiczną a humanizacją warunków pracy. Jednak w rzeczywistości zasadnicza antynomia tych dwóch sfer i dwóch punktów widzenia wydaje się problematyczna, co potwierdzają w sposób coraz bardziej zdecydowany opracowania moralności gospodarczej.

Większość posoborowych teologów moralistów, stwierdzając istnienie związków między gospodarką a moralnością, podkreśla, że nie trzeba czynić

⁸ Por. tamże s. 168-169.

tego w sposób przyznający pierwszeństwo jednej bądź drugiej dziedzinie. Odwołując się do nauczania społecznej nauki Kościoła, a zwłaszcza do Konstytucji duszpasterskiej w świecie współczesnym *Gaudium et spes*, opowiadają się oni za uznaniem pewnej autonomii w dziedzinie ekonomii, co jednak nie może oznaczać oddzielenia jej od zasad moralnych. Integralna wizja życia ludzkiego oraz nadrzędne znaczenie człowieka, jako podmiotu, sprawcy i celu całego życia gospodarczego, zakłada zasadniczy i nieodrzucały fundament związku ekonomii z etyką, ekonomii będącej w służbie człowieka. Nie znaczy to jednak, że zadaniem teologów moralistów i etyków społecznych jest ingerencja ze swoim przesłaniem moralnym w problemy i rozwiązania typu technicznego. Byłoby to zatraceniem poczucia elementarnej realizmu oraz przejawem nieuprawnionych i fundamentalistycznych roszczeń, przekraczających ich rzeczywiste kompetencje. Właściwa relacja ekonomii do etyki nie może być tworzona na zasadzie uproszczenia rzeczywistości⁹

Nowy model dialogu między etyką a ekonomią, czy między racjonalnością etyczną a ekonomiczną, próbujący przewyciężyć dwa skrajne stanowiska, które w pewnym sensie dotychczas zdominowały ułożenie wzajemnych relacji, można określić za Pianą jako model korelacji hermeneutycznej („il modello di correlazione ermeneutica”). Aby model ten dokładnie scharakteryzować należałoby powtórnie zebrać wszystkie uwagi krytyczne względem obu wyżej omówionych stanowisk: ekonomizmu i moralizmu. Ograniczając się zatem jedynie do najważniejszych stwierdzeń, należy podkreślić raz jeszcze, że coraz bardziej dojrzewa przekonanie o potrzebie dyskursu moralnego nad działalnością i racjonalnością ekonomiczną. Racjonalność ekonomiczna oraz racjonalność etyczna, mimo iż cieszą się względną autonomią, są wzajemnie ze sobą skorelowane. Bowiem przy próbie bliższego określenia zakresu każdej z nich, okazuje się, że – pomimo specyficznego charakteru relacji do rzeczywistości właściwej dla obu wymienionych racjonalności – wzajemnie się one dopełniają, ze względu na zbieżność co do celów wspólnych¹⁰

W perspektywie modelu korelacji hermeneutycznej antynomia między etyką a ekonomią traci także swe antropologiczne podstawy. Człowiek bowiem jest nie tyle przeciwieństwem materii i natury, co ich prze-

⁹ Por. V i d a l. *Manuale di etica teologica* vol. 3 s. 396-414; L. L o r e n z e t t i. *Economia e etica*. „Rivista di Teologia Morale” 27:1995 s. 8.

¹⁰ Por. P i a n a. *Razionalità etica* s. 59-61.

dłużeniem, będąc powiązaniem równocześnie z obszarem kultury. Jest on tym, który z jednej strony doświadcza głębokiego związku ze światem rzeczy, uznając jego prawidłowość i suwerenność, z drugiej zaś, w trakcie gospodarowania potrafi wycisnąć na nim swe piętno i przekształcać go po ludzku, czyli również z odniesieniem do porządku etycznego. Instytucje gospodarcze – z tej racji, że są historycznymi twórcami człowieka – należą do obszaru kultury nie tracąc specyficznych, właściwych sobie praw. I chociaż pozostają dziełem człowieka, także one z powrotem wywierają na niego swój wpływ¹¹

W kontekście tego wszystkiego, co wyżej powiedziano, należy zwrócić uwagę, że mimo odrzucenia absolutyzacji celowości ekonomicznej (a tym samym stwierdzenia ograniczeń i deficytów rynku), teologowie moraliści nie przekreślają znaczenia kalkulacji ekonomicznej jako takiej i pozytywnej roli zysku, będącego wskaźnikiem dobrego funkcjonowania przedsiębiorstwa. Gospodarka bowiem – co podkreśla zdecydowanie F. Böckle – nie znosi żadnego działania przeciw racjonalności ekonomicznej, ale sama jest też czymś więcej niż tylko automatycznym mechanizmem rynkowym. Weszło już w modę deprecjonowanie zasady konkurencji i sukcesu jako ahumanistyczne i gorsze etycznie. Jednak należy utrzymać jako słuszne twierdzenie, że dążenie do sukcesu i konkurencja nie są same w sobie mniej etycznymi sposobami zachowań. Aspołecznymi i ahumanitarnymi stają się, jeżeli zostaną użyte ku własnej korzyści kosztem dobra wspólnego¹²

III. MIĘDZY ETYKĄ INSTYTUCJI A ETYKĄ INDYWIDUALNĄ

Dostrzegana coraz wyraźniej konieczność dialogu etyki i ekonomii, po latach fascynacji „immanentyzmem liberalistycznym”, którego praktycznym przejawem stała się postawa ekonomizmu, jest już na tyle nośna, że zapewne dziś trudno byłoby znaleźć owych zwolenników ekonomii klasycznej, uznających bezwzględną autonomię gospodarki oraz całkowitą rozłączność gospodarki i moralności. Jednak zgoda, co do istnienia samych

¹¹ Por. S. B a s t i a n e l. *Moralità personale nella storia*. Ed. 2. Roma: Editrice PUG 1993 s. 75.

¹² Por. F. B ö c k l e. *Moraltheologie und Wirtschaftsethik. Versuch einer Verhältnisbestimmung*. W: *Wirtschaftswissenschaft und Ethik*. Hrsg. H. Hesse. Berlin: Duncker und Humblot 1988 s. 45.

związków między tymi dwoma rzeczywistościami – jak ukazano – nie oznacza automatycznej zgody co do ich natury. Problematyka wzajemnych odniesień między gospodarką a moralnością, ekonomią a etyką, racjonalnością ekonomiczną a humanizmem, kompetencji nauczycielskiej Kościoła w sprawach gospodarczych, historii wzajemnych relacji między religią a ekonomią okazuje się być zagadnieniem bardzo złożonym i tworzącym bardzo bogatą panoramę propozycji¹³ Pluralizm ten widoczny jest w opracowanych koncepcjach moralności gospodarczej. Podobny pluralizm występuje także w zagadnieniu podmiotu odpowiedzialności moralnej w życiu gospodarczo-społecznym, niezwykle ważnym dla prób klasyfikacji poszczególnych nurtów moralności gospodarczej. Zarówno teologia moralna bowiem, jak i etyka społeczna, podejmując refleksję moralną nad życiem gospodarczo-społecznym, muszą w pierw określić, z jakiej pozycji to czynią: czy z pozycji etyki indywidualnej (*Gesinnungsethik*), czy też etyki społecznej (etyki struktur społecznych, etyki instytucji, etyki systemów społecznych – *Verantwortungsethik*)¹⁴ Dlatego zanim zostanie przeprowadzona pewna próba usystematyzowania powstałych koncepcji etyki gospodarczej, zawartych – z racji teologicznomoralnego charakteru niniejszego studium – zasadniczo w posoborowych podręcznikach teologicznomoralnych i dopełniających je publikacjach, warto w tym miejscu najpierw ustalić płaszczyznę czynionego dyskursu.

Coraz powszechniejszy jest pogląd, że w odniesieniu do dziedziny ekonomii skoncentrowanie się jedynie na podstawach etyki indywidualnej jest niewystarczające. Niektórzy moralisci czy etycy społeczni wobec braku transparentności pojedynczych decyzji ekonomicznych, ograniczają wprost zainteresowanie moralności jedynie do struktur gospodarczych czy porządku

¹³ Nie sposób w tym miejscu, ze względu na charakter niniejszego opracowania, ukazać wszystkich tych zagadnień, które w mniejszym lub większym stopniu determinowały powstanie określonych koncepcji życia gospodarczego. Problematyce tej autor poświęcił szereg miejsca w swojej monografii dotyczącej życia gospodarczo-społecznego. Por. J. G o c k o. *Ekonomia a moralność. Poszukiwania teologicznomoralne*. Lublin: RW KUL 1996 s. 87-110.

¹⁴ Por. J. R ö m e l t. *Individualethik oder Sozialethik? Der neue Katechismus der Katholischen Kirche zwischen Sozial-theologie, Kritik der bürgerlich-säkularistischen Gesellschaft und theologisch-personalistischer Abstraktion*. „*Studia Moralia*” 32:1994 s. 137-155; A. D y l u s. *Etyka cnót a etyka instytucji*. W: T a ź. *Gospodarka. Moralność. Chrześcijaństwo*. Warszawa: WF ATK Kontrast 1994 s. 36-45.

prawnego¹⁵ Struktury gospodarcze, jeśli będą sprzeczne z zasadami sprawiedliwości i nieracjonalne same w sobie, mogą zamazywać czytelność zachowań moralnych jednostki lub na dłuższą metę nawet ją deprawować. Słusznym rozwiązaniem, pozwalającym zachować czystość moralną jednostki, byłby jedynie bojkot tych struktur, czyli wstrzymanie się od wszelkiej pozytywnej aktywności, co z kolei wykluczają reguły gospodarcze, które zmuszają chcący zaistnieć na rynku podmiot do zaakceptowania zasad funkcjonowania jakiegoś systemu gospodarczego. Dlatego chcąc uniknąć taniego moralizatorstwa konieczne jest mówienie w etyce gospodarczej z takim samym naciskiem zarówno o indywidualnej odpowiedzialności za konkretne decyzje, jak i o zbiorowej odpowiedzialności za występujące struktury¹⁶

Rozróżnienie etyki na indywidualną i społeczną pozostaje ciągle przedmiotem dyskusji. Niektórzy etycy, ze względu na ten sam podmiot działania moralnego, jakim jest osoba ludzka, kwestionują zasadność tego podziału¹⁷ Ethos osoby w ich ujęciu jest jednym z elementów porządku społecznego i z kolei na odwrót większe struktury społeczne muszą być przyporządkowane do osoby. Na społeczeństwo składają się zarówno mechanizmy społeczne ustanowione dla dobra całości, jak również pojedyncze podmioty gotowe do ich przestrzegania. Stąd brak podstaw do rozróżnienia w obszarze zainteresowania etyki indywidualnej i etyki społecznej¹⁸

Większość autorów zajmujących się tą problematyką widzi jednak wystarczające racje do wyróżnienia dwóch odrębnych szczegółowych dyscyplin etycznych, bez kwestionowania ich komplementarności. Za zasadnicze kryterium podziału jest przyjmowana różnorodność podmiotu i przedmiotu działania moralnego, poddawanego ocenie. Uznanie racji bytu etyki społecznej wiąże się z przyznaniem danym społecznościom (grupom, zbiorowościom) w sensie analogicznym jakiejś formy statusu podmiotu moralności. Oczywiście nie musi się to od razu łączyć z moralną odpowiedzialnością zbiorowych podmiotów moralnych. Odpowiedzialność moralna jako taka przysłu-

¹⁵ Pogląd taki m.in. wyrażają K. Homann i I. Pies. Por. *Wirtschaftsethik in der Moderne: Zur ökonomischen Theorie der Moral*. „Ethik und Sozialwissenschaften” 5:1994 H. 1 s. 9.

¹⁶ Por. F. K a m p k a. *Antropologiczne i społeczne podstawy ładu gospodarczego w świetle nauczania społecznego Kościoła*. Lublin: RW KUL 1995 s. 51-52.

¹⁷ Por. np. H.-D. W e n d l a n d. *Über den gegenwärtigen Stand der Sozialethik*. W: *Sozialethik im Umbruch der Gesellschaft*. Hrsg. tenże. Göttingen 1969 s. 21.

¹⁸ Por. D y l u s. *Moralność krańcowa* s. 177.

guje jedynie istotom wolnym i rozumnym, a więc poszczególnemu człowiekowi. Pogląd ten jest nie tylko powszechnie przyjęty w etyce, ale również w świadomości zbiorowej zachodniego kręgu cywilizacji¹⁹

Intuicje te potwierdza także nauczanie Kościoła w rozważaniach na temat grzechu społecznego i struktur grzechu²⁰ Mimo jednoznacznego stanowiska Kościoła, że prawdziwie odpowiedzialne moralnie są jedynie osoby, i że sytuacja, a więc także instytucja, struktura, społeczeństwo, nie są same przez się podmiotem aktów moralnych, a więc nie mogą być same w sobie dobre lub złe, dalsze pytania wydają się usprawiedliwione. Uzasadniają je także niektóre sformułowania kolejnych encyklik o narodach i ludach jako bytach posiadających tożsamość kulturową²¹, o obowiązkach etycznych narodu²² czy o podmiotowości narodu, wyrażającej się w jego suwerenności ekonomicznej i polityczno-społecznej²³ Większość etyków i teologów, zgodnie z nauczaniem Magisterium, w sensie ścisłym nie przyjmuje zbiorowego podmiotu moralności, a w konsekwencji moralności zbiorowej, dopuszczając go w rozumieniu analogicznym. Ma się wówczas do czynienia z odpowiedzialnością moralną wspólną (współodpowiedzialnością) poszczególnych członków danej społeczności²⁴

Zakwestionowanie możliwości przyznania zdolności do działań moralnych większym zbiorowościom i ograniczenie ich jedynie do pojedynczych rozumnych i wolnych podmiotów działania, sprowadzałoby etykę społeczną jedynie do aplikacji zasad etyki indywidualnej, co charakteryzowało sposób uprawiania teologii moralnej w pierwszej połowie tego wieku. Podręczniki z teologii moralnej oraz nieliczne całościowe monografie okresu przed-

¹⁹ Dyskusja nad zagadnieniem podmiotu moralności jest bardzo szeroka. Referuje ją Dylus. Por. *Moralność krańcowa* s. 190-202. Por. także: F. Greniuk. *Wspólnotowy charakter moralności ludu Bożego*. „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 24:1977 z. 3 s. 46-48.

²⁰ Por. J a n P a w e ł II. Adhortacja apostolska *Reconciliatio et paenitentia* nr 16.

²¹ Por. J a n P a w e ł II. Encyklika *Sollicitudo rei socialis* nr 26.

²² Por. tamże nr 23.

²³ Por. tamże nr 15.

²⁴ Bardzo ciekawa w tym względzie wydaje się koncepcja, którą można by określić „umiarkowanym solidaryzmem” zaproponowana przez J. Messnera. Uważa on, że społeczeństwo analogicznie jak osoba ludzka posiada rzeczywistą, choć nie substancjalną, odrębność bytową, własną celowość i odpowiedzialność. Posiada, jak osoba ludzka, naturalne prawa i może podejmować działania ze skutkami prawnymi. Por. *Das Naturrecht. Handbuch der Gesellschaftsethik, Staatsethik und Wirtschaftsethik*. Aufl. 5 Innsbruck: Tyrolia 1966 s. 183-184.

soborowego poświęcone etyce gospodarczej, gdy zajmowały się życiem gospodarczo-społecznym, ujmowały je zasadniczo w aspekcie etyki indywidualnej²⁵ Podstawy etyki gospodarczej, nawet te opracowywane na płaszczyźnie teologicznomoralnej, miały charakter prawnonaturalny, ograniczały się jedynie do ukazania koniecznych cnót, jakimi winien się odznaczać uczestnik życia gospodarczego. Teologowie moralisci unikali podejmowania kwestii społecznych i ekonomicznych, a większość zagadnień szczegółowych była ujmowana z perspektywy indywidualnej. Zasadniczymi tematami, które podejmowano, były obowiązki i prawa uczestnika procesu gospodarczego oraz problematyka słusznej płacy, procentów, pieniądza, kredytu, renty itp.²⁶

Drugim, niezwykle istotnym i zarazem dominującym, kryterium rozróżnienia obu szczegółowych dyscyplin etycznych, jest określony tak czy inaczej już nie podmiot, co raczej przedmiot działania moralnego. Decydujące znaczenie będzie tu miał zasięg pola moralności. Dawniej dokonując podziału odwoływano się przede wszystkim do celu działania rozpatrywanego czy to przez etykę indywidualną, czy społeczną, wskazując, że przedmiotem tej pierwszej jest dobro jednostkowe, pomyślność realizowana w ramach osobistego planu życiowego, zaś etyki społecznej dobro wspólne, odpowiedzialność za pewną całość, wartość szerszą niż dobro jednostkowe. Dziś same określenia: etyka instytucji, struktur i systemów społecznych wskazują, już bez odwoływania się do filozoficznych koncepcji dobra wspólnego, na ponadjednostkowy zasięg pola moralności w przypadku etyki społecznej, jak również na przekroczenie bezpośredniego charakteru stosunków międzyludzkich. Poruszana problematyka specyfikacji etyki indywidualnej i etyki społecznej okaże się bardzo ciekawa, jeśli za przedmiot etyki weźmie się omawiane zagadnienie życia gospodarczo-społecznego. Wtedy różnicującym przedmiotem etyki będzie skoncentrowanie

²⁵ Przykładem takiego ujęcia może być podręcznik A. Tautschera. Por. *Wirtschaftsethik. [Handbuch der Moraltheologie]*. Bd. 11. Hrsg. M. Reding]. München: Max Hueber Verlag 1957

²⁶ Por. G. M a t t a i. *Problemi etici della vita economica*. W: *Corso di morale*. Red. T. Goffi, G. Piana. Vol. 3: *Koinonia*. Brescia: Queriniana 1984 s. 370-371; E. C h i a v a c c i. *Teologia morale*. Vol. 3/2: *Morale della vita economica, politica, di comunicazione*. Assisi: Cittadella Editrice 1990 s. 133-140; V i d a l. *Manuale di etica teologica*. Vol. 3 s. 551-569.

się albo na kształcie instytucji gospodarczych, albo na postępowaniu moralnym pojedynczych uczestników rynku²⁷

Pomimo różnorodnych koncepcji specyfiki etyki indywidualnej i społecznej nie kwestionuje się w zasadzie ich komplementarności. Także nowoczesna teologia moralna musi w swojej społecznej reorientacji coraz bardziej otwierać się na problematykę etyczną instytucji, struktur i systemów społecznych. Choć głównym przedmiotem teologii moralnej społecznej będzie przede wszystkim człowiek, to jednak jest on umiejscowiony w różnorodnych strukturach i mechanizmach życia społecznego, gospodarczego i politycznego. Te instytucje, struktury czy systemy społeczne właśnie ze względu na dobro człowieka muszą coraz bardziej wchodzić w obszar badanej problematyki. Bowiern między obszarami etyki indywidualnej czy etyki struktur występuje relacja zwrotna; odpowiedzialne osoby oraz sprawiedliwe struktury zależą wzajemnie od siebie. Humanizacja struktur i mechanizmów gospodarczych czy politycznych pomaga poprawnie moralnie w nich uczestniczyć. Z kolei każda instytucja społeczna nie obędzie się bez przynajmniej minimalnego konsensu w dziedzinie moralności, chociażby w uznaniu zasady „pacta sunt servanda”

IV WYBRANE KONCEPCJE MORALNOŚCI GOSPODARCZEJ

Sobór Watykański II, który oficjalnie wypowiedział się o prawie-obowiązku obecności chrześcijańskiej w porządku ekonomicznym, czy to na poziomie obejmującej go refleksji, czy czynnego udziału, przenikając go krytyczno-profetycznym przesłaniem Ewangelii, stał się ważnym impulsem do powstania znaczących opracowań moralności gospodarczej. Jest to o tyle ważne, że gdy w latach pięćdziesiątych teologowie moraliści preferowali poruszanie się w obszarach deontologii zawodowych, to już – jak zauważa Mattai – w następnych dekadach odważnie wkroczyli w dziedzinę moralności gospodarczej, przynagleni do tego nauczaniem Magisterium Kościoła²⁸

J. Querejazu w monografii na temat rozwoju posoborowej teologii moralnej społecznej uważa problematykę życia gospodarczo-społecznego za temat zasadniczy w całej teologii moralnej społecznej. Za stwierdzeniem tym przemawia m.in. sama obiektywna doniosłość, jaką ekonomia odgrywa

²⁷ Por. D y l u s. *Moralność krańcowa* s. 178-179 i 182.

²⁸ Por. s. 382.

we współczesnym życiu społecznym, i jej wpływ na pozostałe dziedziny. Nie wpadając w zbyt ni redukcyjizm, trzeba też uznać, że większość obecnych problemów jest coraz częściej odczytywana w kluczu ekonomicznym. Problematyka etyczno-ekonomiczna ma także najdłuższą tradycję w dziejach chrześcijańskiej moralności społecznej. Już bowiem w XVI-XVII w. u poszczególnych autorów zagadnienia ekonomiczne zajmowały wiele miejsca w dziełach przez nich tworzonych²⁹

Ponad trzydzieści lat rozwoju posoborowej teologii moralnej zrodziło wiele konkretnych propozycji moralności gospodarczej, wypracowanych w najbardziej znanych posoborowych podręcznikach teologii moralnej. Na pewno są wśród nich dzieła, których wkład był wybitny i bardziej znaczący od pozostałych. Warto w tym miejscu, ograniczając się jedynie do wyliczenia najważniejszych kwestii, zwrócić uwagę na te z nich, które w opinii autora niniejszego opracowania wywarły największy wpływ na dotychczasowy rozwój moralności życia gospodarczego.

1. *Bernhard Häring*

Jednym z najciekawszych ujęć, gdy chodzi szczególnie o płaszczyznę aksjologiczną, jest wykład życia gospodarczo-społecznego B. Häringa zawarty w III tomie jego monumentalnego dzieła *Frei in Christus. Moralthologie für die Praxis des christlichen Lebens*³⁰ Cały traktat koncentruje się wokół osi aksjologicznej nazwanej, nie bez wpływu – jak można wysnuć – angielskiego ekonomisty E. F. Schumachera³¹, „ekonomią błogosławieństw”³² Dla wy-

²⁹ Por. *La moral social y el Concilio Vaticano II. Génesis, instancias y cristalizaciones de la Teología moral social postvaticana*. Vitoria: ESET 1993 s. 523.

³⁰ Freiburg–Basel–Wien: Herder 1981 s. 270-356.

³¹ E. F. Schumacher, który w poszczególnych błogosławieństwach Kazania na Górze znalazł inspiracje, jak budować fundament pod ekonomię przetrwania, tak na ten temat pisał: „Powiązanie słów kazania ze sprawami techniki i ekonomii może się wydać zabiegiem ryzykownym. Ale, czyż nie dlatego wpadliśmy w tarapaty, że przez tak długi czas nie zauważyliśmy tego związku? Nietrudno przetłumaczyć te błogosławieństwa na język naszej współczesności: nie jesteśmy półbogami i w gruncie rzeczy jesteśmy ubodzy; mamy spore powody do smutku i bynajmniej nie stoimy u progu złotego wieku; przydałoby nam się więcej delikatności i pokory; musimy dbać o sprawiedliwość i o to, by dobro zwyciężało to wszystko, i tylko to pozwoli nam stać się budowniczymi pokoju” (*Małe jest piękne. Spojrzenie na gospodarkę świata z założeniem, że człowiek coś znaczy*. Tłum. E. Szymańska, J. Strzelecki. Warszawa: PIW 1981 s. 178).

³² Założenia i duch koncepcji „ekonomii błogosławieństw” zdają się oddawać następujące sformułowania jej autora: „Die erlöste Menschheit kann im Glauben an den Erlöser der

pracowania projektu etycznego życia ekonomicznego inspirowanego Ewangelią, odwołuje się on do nauczania Magisterium Kościoła, korzystając – aczkolwiek krytycznie – zwłaszcza z zasady pomocniczości i odpowiedzialności, które łączą się z najważniejszymi inspiracjami dla całej jego etyki, a więc z kreatywną wolnością, solidarnością i wiernością.

Wynika z tego, że dla Häringa życie ekonomiczne jest czymś więcej niż tylko interesem; jawi się ono przede wszystkim jako zadanie etyczne, które powstaje i rozwija się w sprawiedliwości, w celu zaspokojenia potrzeb ludzkich. Krytycznie nastawiony wobec kapitalizmu i odrzucając inne opcje, opowiada się on za jakąś formą społecznego wolnego rynku w rozumieniu demokratycznym. W tym kontekście rozważa na zasadzie antytez m.in. takie kwestie szczegółowe, jak: własność prywatna a społeczne przeznaczenie dóbr, tytuły własności a praca oraz problematykę nowego światowego ładu ekonomicznego. Swoje rozważania dotyczące ekonomii kończy zwróceniem uwagi na zagadnienia emigrantów, uchodźców, integracji młodzieży ze światem pracy, rolę kobiety, społecznych problemów ludzi starszych, kolonializmu, ruchów wyzwoleniczych i państwa militarno-nacjonalistycznego. Problemy te rozszerzają perspektywę ekonomiczną o pozostałe obszary życia społecznego³³

2. *Marciano Vidal*

Równie obszerną, opartą na solidnie opracowanej perspektywie biblijnej i historycznej, koncepcję moralności życia gospodarczo-społecznego zaproponował M. Vidal³⁴. W punkcie wyjścia opiera się ona na nauce Nowego Testamentu dotyczącej dóbr materialnych, na jej podstawie tworzona jest także ogólna wizja chrześcijańskiej koncepcji życia ekonomicznego obejmującej

Welt auch im Bereich der Wirtschaft die befreiende Macht des Heiligen Geistes und die Kraft des Ostergeheimnisses, des Todes und der Auferstehung Christi, erfahren, wenn und soweit sie den Richtungssinn der Seligpreisungen befolgt" (*Frei in Christus*. Bd. 3 s. 270); „Das Ja zu den Seligpreisungen dispensiert nicht von Sachkenntnis und Erfahrung. Die Leidenschaft für das Reich Gottes sucht auch nach der richtigen Ordnung der irdischen Dinge" (tamże s. 271); „Gegen eine pietistisch-individualistische Tradition ist hervorzuheben, daß der Geist der Seligpreisungen nicht nur die private und häusliche Moral, sondern auch alle Dimensionen der gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und kulturellen Lebens betrifft" (tamże s. 272).

³³ Na temat interpretacji koncepcji „ekonomii błogosławieństw” Häringa por. także: M a t t a i, jw. s. 388-389; Q u e r e j a z u, jw. s. 319-320.

³⁴ Por. *Manuale di etica teologica*. Vol. 3 s. 293-604.

mująca trzy podstawowe stwierdzenia: powszechnego przeznaczenia dóbr (zasada ontologiczna), prawdę, że dobra materialne winny być traktowane jako środki do stwarzania, pogłębiania i wyrażania komunii duchowej (zasada celu humanizującego) oraz o niebezpieczeństwie, jakie może nieść bogactwo, co wiąże się z kolei z preferencją na rzecz ubogich (zasada eschatologiczna).

Vidal w swoim podręczniku bardzo szeroko traktuje tematykę historii moralności ekonomicznej, którą dzieli na pięć epok (patrystyczna, średniowieczna, nowożytna, współczesna i obecna). W ostatniej części mówi m.in. o dwóch tendencjach rozwojowych w ramach posoborowej teologii moralnej społecznej: poszanowaniu słusznej autonomii ekonomii, która z drugiej strony zdaje się być coraz bardziej wrażliwa etycznie, oraz poszukiwaniu coraz właściwszych uzasadnień teologicznych.

Tak gruntowne przebadanie źródeł dało Vidalowi możliwość zbudowania systematycznego projektu moralności gospodarczej. Mattai charakteryzując koncepcję Vidala widzi ją jako etykę „pośrednictwa”³⁵ Aby była ona koherentna i ścisła niezbędne jest określenie punktów odniesienia, kryteriów, schematu preferowanych wartości (aksjologii) oraz racjonalnej etyki strategii, która tworzy ostatni etap procesu etyzacji środowiska ludzkiego. Za punkty odniesienia dla swojego projektu hiszpański moralista przyjmuje nauczanie Soboru, że to właśnie człowiek jest twórcą, ośrodkiem i celem całego życia gospodarczo-społecznego (KDK 63), następnie prawdę o globalnym wymiarze stworzenia i odkupienia obejmującego także dobra materialne, dalej równość praw całej rodziny ludzkiej oraz opcję na rzecz ubogich. Wśród kryteriów wymienia powszechne przeznaczenie dóbr, konieczność hierarchizacji ludzkich potrzeb oraz dyskredytację zarówno przesądów purytańskich, zakładających fałszywe rozumienie ubóstwa i prymitywne ujęcie umiarkowania, jak również mitów czystej produktywności i czystego zysku. System aksjologiczny tworzy w oparciu o dobro wspólne, które przewyższa antytezę korzyści indywidualnej i interesu społecznego, o planowanie demokratyczne, będące syntezą swobody ekonomicznej i kontrolowanego kierowania oraz o zhumanizowaną technikę, łączącą dialektycznie w sobie dwie przeciwności: rozwoju ekonomicznego i postępu ludzkiego. Opierając się na wyżej określonych punktach odniesienia i kryteriach, zadaniem etyki życia gospodarczego jest sfor-

³⁵ „Una «mediazione» tra l'essere e il «dover essere», tra la decisione etica (*ethos*) e la realtà umana” (s. 385).

mułowanie określonych strategii i technik, które jednak muszą obejmować ramy racjonalności naukowej, właściwej ekonomii, możliwości techniczne oraz wybór różnych konkretnych opcji, takich jak zmiana struktur, proces ewolucyjny, oddziaływania pośrednie itp.

Ustaliwszy wyżej zarysowany ogólny schemat, ukazujący wskazania metodologiczne i szerokie horyzonty, Vidal widzi konieczność oceny etycznej wielkich systemów ekonomicznych, które zdominowały współczesną ekonomię. Nie chodzi mu jednak o proponowanie systemu alternatywnego, lecz o wypełnienie funkcji krytyczno-profetycznej Kościoła. Istotne jest tu sformułowanie i użycie takich kryteriów etycznych, które wychodzą poza interes i logikę danego systemu. Vidal w swojej ocenie unika zdecydowanego opowiedzenia się za którymś z istniejących ustrojów gospodarczych. Dyskurs swój kończy rozpatrzeniem zagadnień bardziej szczegółowych, takich jak praca, własność, przedsiębiorstwo produkcyjne, kryzys ekonomiczny oraz kilku innych, mniej ważnych tematów (lichwa, podatki, polityka monetarna, jałmużna itp.)³⁶

3. *Trattato di etica teologica*

Spośród zagadnień poruszanych we włoskim zbiorowym podręczniku teologii moralnej pt. *Trattato di etica teologica*, wydanym mniej więcej w tym samym czasie co podręczniki Häringa i Vidala, etyki życia gospodarczego dotyczą bezpośrednio opracowania autorstwa L. Lorenzettiego³⁷ i D. Pizutiego (problematyka pracy)³⁸ Zadanie, jakie sobie postawili, dotyczyło nie tyle przedstawienia całościowego obrazu poszczególnych kwestii, wchodzących w zakres moralności gospodarczej – co jest zresztą typowe

³⁶ Na temat interpretacji zaproponowanego przez Vidala projektu moralności gospodarczej z chrześcijańskiego punktu widzenia por. także: M a t t a i, jw. s. 384-387; Q u e r e j a z u, jw. s. 348-352. Opracowanie Vidala wydaje się być najbardziej pełnym, obejmującym cały zakres etyki gospodarczej. Pozytywną cechą podręcznika Vidala jest jego ciągłe uaktualnianie, zwłaszcza w kontekście nowych dokumentów społecznego nauczania Kościoła. Cennym dopełnieniem podręcznika, dla ukazania całości poglądów omawianego hiszpańskiego moralisty, był jego artykuł na temat encykliki *Centesimus annus*. Por. *Eine ethische Beurteilung des Kapitalismus. Ausgehend von der Enzyklika „Centesimus annus“* W: *In Christus zum Lebenbefreit: für Bernhard Häring*. Hrsg. J. Römelt, B. Hidber. Freiburg–Basel–Wien: Herder 1992 s. 156-180.

³⁷ Por. *Società industriale e postindustriale*. W: *Trattato di etica teologica*. Vol. 3 s. 13-122.

³⁸ Por. *Lavoro umano e società*. W: *Trattato di etica teologica*. Vol. 3 s. 123-201

także dla autorów pozostałych zagadnień w tymże podręczniku – lecz raczej wzbudzenie nowej wrażliwości dotyczącej wielkich i istotnych problemów obecnego społeczeństwa oraz wskazanie podstawowych kryteriów orientacji dla podejmowanych działań, które wynikają z Objawienia i z tradycji chrześcijańskiej. Pewnym mankamentem może wydawać się zbyt ograniczony wymiar etycznonormatywny w podejmowaniu poszczególnych problemów, co jednak odpowiada założeniom, jakie zostały sformułowane przy tworzeniu podręcznika.

Lorenzetti, autor najdłuższego opracowania, zawartego w trzecim – dotyczącym etyki społecznej – tomie podręcznika, za przedmiot swoich badań obrał problematykę ekonomii i polityki. Analiza historyczno-krytyczna społeczeństwa industrialnego, dopełniona studium nad współczesnymi ruchami społecznymi, doprowadziła go do momentu postindustrialnego lub do całościowego odrzucenia industrialnego modelu rozwoju człowieka. Potwierdza to także nauczanie społeczne Kościoła i najnowsza teologia (teologia sekularyzacji i teologia polityczna) orzekając o modelu człowieka i społeczeństwa wytworzonego przez industrialny model rozwoju. Obecną chwilę Lorenzetti widzi jako moment odrzucenia modelu industrialnego i wejście w okres społeczeństwa postindustrialnego, jako że w mieszanii się wartości i antywartości społeczności industrialnej liczniejsze są te drugie, które uniemożliwiają autorealizację istoty ludzkiej.

W tym kontekście Lorenzetti – jako teolog moralista – widzi swoje zadanie w określeniu zasadniczych perspektyw dla alternatywnego modelu kultury, rozwoju i społeczeństwa. Pismo święte oraz refleksja teologiczna i etyczna mają dostarczyć chrześcijańskich fundamentów do nowego projektu społeczeństwa, polityki i ekonomii. Wspólnocie chrześcijańskiej przypisuje potrójną funkcję krytyczną: krytykę modelu i społeczeństwa neokapitalistycznego, krytykę absolutyzmu i krytykę przemocy. Za dość kontrowersyjną można uznać afirmację, nawiązującą do Pisma świętego i dotychczasowej refleksji teologicznej i etycznej, modelu socjalizmu demokratycznego lub społeczności zsocjalizowanej, która miałaby połączyć w sobie wolność i sprawiedliwość społeczną.

Ekonomia w rozumieniu Lorenzettiego winna być nakierowana na zaspokojenie potrzeb, które jednak zawsze dotyczą człowieka. W kontekście tym więc człowiek staje się także ostatecznym celem działalności gospodarczej. Podporządkowanie ekonomii osobie ludzkiej, jej rozwojowi i integralnemu wyzwoleniu, oznacza również podporządkowanie jej szeroko rozumianemu wymiarowi społecznemu bytowania człowieka (łączy się z tym otwarcie na

kulturę, religię itd.). Praktyczna realizacja tego dokonuje się za pośrednictwem polityki, która zapewnia możliwości uczestnictwa i wpływu na wyznaczanie obiektywnych celów. Domaga się to z kolei wypracowania demokratycznej wizji ekonomii i jej socjalizacji, która zapewni jej wyższość względem logiki i struktury kapitalistycznej, typowej dla kapitalizmu zachodniego i kapitalizmu państwowego krajów realnego socjalizmu³⁹

Wydaje się, że wyżej zarysowana koncepcja społeczno-moralna Lorenzettiego, której inspiracje można odnajdywać w jednym z wcześniejszych dzieł J.-M. Auberta pt. *Morale sociale pour notre temps*⁴⁰, stanowi nie tylko ważny wkład w rozwój dyskursu teologicznomoralnego na temat życia gospodarczo-społecznego, ale także otworzyła wiele nowych perspektyw, dotyczących postulowanych zmian w strukturach i postawach nowoczesnego społeczeństwa. Kryzys istniejącego modelu społeczeństwa i człowieka staje się dla teologów moralnych wezwaniem i zachętą nie tylko do krytycznej oceny, ale także do nowych twórczych poszukiwań racjonalnych i etycznie zadowalających projektów⁴¹

4. *Corso di morale*

W podręczniku *Corso di morale*, będącym wspólnym dorobkiem najwybitniejszych włoskich teologów moralistów, problematykę życia gospodarczego podjął Mattai⁴². W punkcie wyjścia odrzuca jako nieuzasadnione pretensje tych wszystkich, którzy podważają kompatybilność ekonomii i etyki. Ustala także kompetencje teologa moralisty w podejmowaniu zagadnienia życia go-

³⁹ Warto w tym miejscu przytoczyć następujące sformułowanie Lorenzettiego oddające istotę socjalizacji ekonomii, której celem jest przewyciężenie podporządkowania działalności gospodarczej takim wartościom jak nieograniczony wzrost, zysk i akumulacja. Wskazuje ono także, iż etycznym kryterium ekonomii jest nic innego jak służba każdemu człowiekowi bez jakiegokolwiek dyskryminacji: „[...] se la societa limitasse la sua ragione di esistenza e la sua speranza esclusivamente all'attività economica, se si bloccasse su questo piano, se si polarizzasse sul puro consumo, sul semplice benessere e sull'abbondanza, allora avremmo la subordinazione del 'sociale' all'economico, e, con ciò stesso, la degradazione dell'uno e dell'altro” (s. 79).

⁴⁰ Tłum. włoskie, do którego odwoływano się w studium, nosi tytuł: *Morale sociale*. Ed. 2. Assisi: Cittadella Editrice 1975.

⁴¹ Na temat interpretacji projektu Lorenzettiego por. także: G. P i a n a. *L'etica sociale cristiana in Italia dal concilio a oggi*. „Rivista di Teologia Morale” 21:1989 nr 81 s. 60; Q u e r e j a z u, jw. s. 369-371; M a t t a i, jw. s. 383-384.

⁴² Por. *Problemi etici della vita economica* s. 321-451.

spodarczo-społecznego i sformułowania koniecznych perspektyw, które Słowo Boże wnosi do stosunków ekonomicznych i rozumienia sprawiedliwości.

Współczesną rzeczywistość ekonomiczną analizuje w sposób interdyscyplinarny w duchu „znaków czasu”, spośród których za najważniejsze przyjmuje: moralną i społeczną troskę o charakterze personalnym, która sprzeciwia się czysto ekonomicznej wizji życia, dalej rozwój ruchów dobroczynnych jako przeciwieństwo nurtów zorientowanych na opłacalność i produkcję oraz wzrost świadomości konieczności kościelnej interwencji w dziedzinę ekonomii z perspektywy „opuszczonych” i „ostatnich” Biblia jest dla niego podstawowym odniesieniem wskazań aksjologicznych dotyczących życia gospodarczego. Teologiczny charakter refleksji dopełnia tradycja etyczno-społeczna chrześcijaństwa.

Zagadnienia szczegółowe koncentruje wokół trzech szerokich bloków tematycznych: problemu rozwoju, jego modeli i alternatyw, rozpatrując to wszystko w perspektywie wypracowanej w pierwszej części aksjologii, następnie tematyki pracy i własności, ujętej z punktu widzenia Pisma świętego i Tradycji oraz dopełnionej konkretnymi ukierunkowaniami etycznymi, obejmującymi dziedziny bardziej szczegółowe (pieniądz, środki produkcji, przepływ pieniądza). W końcowej części – tytułem konkluzji – podejmuje tematykę wartości etycznej samej profetycznej krytyki skierowanej przeciw różnym przejawom niesprawiedliwości i mającej na celu wyzwolenie „dawnych i nowych ubogich” Piana ostatnie dwa rozdziały pracy, w których Mattai podejmuje relacje między rozwojem a wyzwoleniem, między sprawiedliwością a solidarnością z biednymi, uważa za szczególnie znaczące w całej jego koncepcji moralności gospodarczej⁴³

5. *Enrico Chiavacci*

W tej – siłą rzeczy – wrywkowej prezentacji najważniejszych przedstawicieli teologii moralnej, którzy podejmowali omawianą w niniejszej publikacji problematykę, ważną rolę odgrywa także E. Chiavacci. W dwóch częściach trzeciego tomu swego podręcznika podaje on zarówno wyczerpujące studium na temat historii rozwoju dyskursu etycznego dotyczącego gospodarki w ramach traktatu *De Iustitia et Iure* i nauczania społecznego

⁴³ Por. *L'etica sociale cristiana in Italia* s. 61. Por. także: Quereja z u. jw. s. 432-433.

Kościół, jak również dokładną analizę nowoczesnych teorii ekonomicznych⁴⁴ Przedmiotem etyki ekonomii są te wszystkie dylematy moralne, które zdarzają się na różnych etapach działalności gospodarczej, takie jak produkcja, dystrybucja, wymiana dóbr i usług zdolnych zaspokoić potrzeby ludzkie, które są równocześnie dla Chiavacciego podstawowym celem działalności gospodarczej. Za niezwykle istotne uważa to, aby na płaszczyźnie moralnej, życie i działalność ekonomiczna były rozważane jako problemy istnienia rodziny ludzkiej, a nie jedynie jako problemy rynkowe⁴⁵

*

Ukazana wyżej krótka charakterystyka niektórych najważniejszych przedstawicieli nie wyczerpuje oczywiście całego dorobku moralistów okresu posoborowego. Pozwala ona jednak na zorientowanie się w najważniejszych kierunkach, ci bowiem moralisci swoimi badaniami i publikacjami nadawali ton nie tylko rozwojowi teologii moralnej społecznej, ale i całej posoborowej teologii moralnej. Dalsze badania dotyczące zarówno teologiczno-antropologicznych założeń życia gospodarczego, jak i przeprowadzanych na obszarze teologii moralnej społecznej analiz poszczególnych elementów wchodzących w jego zakres, dałyby z pewnością możliwość dostrzeżenia twórczego – i niekiedy bardzo oryginalnego – wkładu w rozwój dialogu między ekonomią i etyką teologiczną także takich teologów moralistów, jak: J.-M. Aubert, S. Bastianel, G. Gatti, A. Günthör, S. Olejnik, K. H. Peschke, G. Piana i wielu innych.

Warto w tym miejscu raz jeszcze powtórzyć stwierdzenie, iż dotychczasowy rozwój etyki gospodarczej zawartej w najważniejszych podręcznikach i uzupełniających je publikacjach z zakresu teologii moralnej jest pozytywny. Teologowie moralisci doby posoborowej w kontekście dynamicznego rozwoju samej kwestii społecznej, nowych stosunków i relacji gospodar-

⁴⁴ Por. *Teologia morale*. Vol. 3/1: *Teologia morale e vita economica*. Ed. 2. Assisi: Cittadella Editrice 1988; Vol. 3/2: *Morale della vita economica, politica, di comunicazione* s. 125-250.

⁴⁵ Por. Vol. 3/1 s. 170. Na temat interpretacji problematyki życia gospodarczo-społecznego zawartej w podręczniku Chiavacciego por. także: G. P i a n a. *A proposito dell'opera di E. Chiavacci „Teologia morale e vita economica”* „Rivista di Teologia Morale” 19:1987 nr 76 s. 35-41; t e n ż e. *L'etica sociale cristiana in Italia* s. 61-62; Q u e r c j a z u, jw. s. 287-288.

czych oraz towarzyszących im dylematów moralnych, podjęli wezwanie do „nasylenia” nowoczesnej ekonomii profetycznym przesłaniem Ewangelii⁴⁶ oraz do uczynienia jej bardziej wrażliwą na zmieniające się potrzeby współczesnego człowieka i społeczeństwa, ale też i respektującą to, co w osobie ludzkiej istotne i niezmiennie. Teologia moralna społeczna, będąc czynnikiem humanizującym i przemieniającym rzeczywistość gospodarczą, wnosi swój znaczący wkład w etyczno-gospodarcze przesłanie Kościoła, będące integralną częścią jego przepowiadania.

BIBLIOGRAFIA

- B a s t i a n e l S.: *Moralità personale nella storia*. Ed. 2. Roma: Editrice PUG 1993.
- B ö c k l e F.: *Moraltheologie und Wirtschaftsethik. Versuch einer Verhältnisbestimmung*. W: *Wirtschaftswissenschaft und Ethik*. Hrsg. H. Hesse. Berlin: Duncker und Humblot 1988 s. 35-45.
- C h i a v a c c i E.: *Teologia morale*. Vol. 3/1: *Teologia morale e vita economica*. Ed. 2. Assisi: Cittadella Editrice 1988.
- C h i a v a c c i E.: *Teologia morale*. Vol. 3/2: *Morale della vita economica, politica, di comunicazione*. Assisi: Cittadella Editrice 1990.
- D y l u s A.: *Etyka cnót a etyka instytucji*. W: *T a ż. Gospodarka. Moralność. Chrześcijaństwo*. Warszawa: WF ATK Kontrast 1994 s. 36-45.
- D y l u s A.: *Moralność krańcowa jako problem dla katolickiej nauki społecznej*. Warszawa: Pallottinum 1992.
- G a t t i G.: *Morale cristiana e realtà economica*. Torino: ELLE DI CI 1991.
- G o c k o J.: *Ekonomia a moralność. Poszukiwania teologicznomoralne*. Lublin: RW KUL 1996.
- G o c k o J.: *Společna reorientacja katolickiej teologii moralnej po Soborze Watykańskim II*. W: *Teologia moralna u kresu II Tysiąclecia*. Red. J. Nagórny, K. Jeżyna. Lublin: RW KUL 1998 s. 123-150.
- G r e n i u k F.: *Wspólnotowy charakter moralności ludu Bożego*. „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 24:1977 z. 3 s. 39-49.
- H ä r i n g B.: *Frei in Christus. Moraltheologie für die Praxis des christlichen Lebens*. Bd. 3: *Die Verantwortung des Menschen für das Leben*. Freiburg–Basel–Wien: Herder 1981.
- H o m a n n K., P i e s I.: *Wirtschaftsethik in der Moderne: Zur ökonomischen Theorie der Moral*. „Ethik und Sozialwissenschaften” 5:1994 H. 1 s. 3-12.
- A u b e r t J.-M.: *Morale sociale*. Ed. 2. Assisi: Cittadella Editrice 1975.

⁴⁶ Por. C. M. M a r t i n i. *Orizzonti nuovi per l'imprenditore cristiano*. W: *Etica ed economia*. Red. I. Berlin et al. Torino: Editrice La Stampa 1990 s. 81-83.

- J a n P a w e ł II: Adhortacja apostolska *Reconciliatio et paenitentia*. Watykan 1985.
- J a n P a w e ł II: Encyklika *Centesimus annus*. Watykan 1991.
- J a n P a w e ł II: Encyklika *Sollicitudo rei socialis* Wrocław 1988.
- K a m p k a F.: Antropologiczne i społeczne podstawy ładu gospodarczego w świetle nauczania społecznego Kościoła. Lublin: RW KUL 1995.
- L o r e n z e t t i L.: Economia e etica. „Rivista di Teologia Morale” 27:1995 s. 7-12.
- L o r e n z e t t i L.: Società industriale e postindustriale. W: Trattato di etica teologica. Red. L. Lorenzetti. Vol. 3. Bologna: EDB s. 13-122.
- M a r t i n i C. M.: Orizzonti nuovi per l'imprenditore cristiano. W: Etica ed economia. Red. I. Berlin et al. Torino: Editrice La Stampa 1990 s. 79-93.
- M a t t a i G.: Problemi etici della vita economica. W: Corso di morale. Red. T. Goffi, G. Piana. Vol. 3: Koinonia. Brescia: Queriniana 1984 s. 331-345.
- M e s s n e r J.: Das Naturrecht. Handbuch der Gesellschaftsethik, Staatsethik und Wirtschaftsethik. Aufl. 5 Innsbruck: Tyrolia 1966.
- P i a n a G.: A proposito dell'opera di E. Chiavacci *Teologia morale e vita economica*. „Rivista di Teologia Morale” 19:1987 nr 76 s. 35-41.
- P i a n a G.: L'etica sociale cristiana in Italia dal concilio a oggi. „Rivista di Teologia Morale” 21:1989 nr 81 s. 47-66.
- P i a n a G.: Razionalità etica e razionalità economica. Quale rapporto? „Credere oggi” 8:1988 nr 46 s. 56-65.
- P i z z u t i D.: Lavoro umano e società. W: Trattato di etica teologica. Vol. 3 s. 123-201.
- Q u e r e j a z u J.: La moral social y el Concilio Vaticano II. Génesis, instancias y cristalizaciones de la Teología moral social postvaticana. Vitoria: ESET 1993.
- R ö m e l t J.: Individualethik oder Sozialethik? Der neue Katechismus der Katholischen Kirche zwischen Sozialtheologie, Kritik der bürgerlich-säkularistischen Gesellschaft und theologisch-personalistischer Abstraktion. „Studia Moralia” 32:1994 s. 137-155.
- S c h u m a c h e r E. F.: Małe jest piękne. Spojrzenie na gospodarkę świata z założeniem, że człowiek coś znaczy. Tłum. E. Szymańska, J. Strzelecki. Warszawa: PIW 1981.
- T a u t s c h e r A.: Wirtschaftsethik. [Handbuch der Moraltheologie. Bd. 11. Hrsg. M. Reding]. München: Max Hueber Verlag 1957
- T o t a r o F.: Razionalità etica e razionalità economica. W: Etica e democrazia economica. Red. G. Crepaldi, R. Papini. Genova: Marietti 1990 s. 66-77
- V i d a l M.: Eine ethische Beurteilung des Kapitalismus. Ausgehend von der Enzyklika „Centesimus annus” W: In Christus zum Lebenbefreit: für Bernhard Häring. Hrsg. J. Römelt, B. Hidber. Freiburg–Basel–Wien: Herder 1992 s. 156-180.
- V i d a l M.: Manuale di etica teologica. Vol. 3: Morale sociale. Assisi: Cittadella Editrice 1997.
- W e n d l a n d H.-D.: Über den gegenwärtigen Stand der Sozialethik. W: Sozialethik im Umbruch der Gesellschaft. Hrsg. tenze. Göttingen 1969 s. 15-28.

CONCEPTIONS OF ECONOMIC MORALITY IN THE POST-COUNCIL MORAL THEOLOGY

S u m m a r y

Since the middle of the last/20th century a dynamic development of social moral theology may be noticed, which is manifested, among others, in an ever more courageous taking up the issues that are – it seems – rather distant from the traditional problems considered by the Church moral sciences. One of them is the economic-social life that has become the most important field of analyses and evaluations undertaken by theologians-moralists taking up social issues. The phenomenon is on the one hand a response to the call of the Vatican Council II, which among the fundamental tasks that moral theology as a moral science is facing mentioned also “de-privatisation” of Christian moral message. On the other hand, it has become clear for theologians-moralists of the post-Council period that the subject of the theological-moral reflection they undertake should be the new processes connected with a dynamic development of various human activities, development of civilisation, progress in culture etc., including economic-social life.

As a consequence of this process a number of works have been written by individual moralists or by teams on economic morality. The present article undertakes the task of characterising the most important conceptions of economic morality. The point of departure for the conducted analyses was the problem of reorientation of moral theology that proved to be a peculiar *Sitz im Leben* for the conceptions of economic morality originated after the Vatican Council II (I). Next, arguments were presented for undertaking economical problems by moralists (II), and also the main trends in ethical reflection connected with economic-social life were shown (III). In the last part of the analyses (IV) the most important conceptions of economic morality after the Vatican Council II were briefly characterized – both works by individual authors (B. Häring, M. Vidal, E. Chiavacci) and collective ones (*Corso di morale* and *Trattato di etica teologica*).

The conducted studies make it clear that the progress of economic ethics made up till now, that is contained in the most important textbooks and works on moral theology that are complementary to them, is positive. Moral theologians of the post-Council age in the context of a dynamic development of the very social issue, new economic relations and moral dilemmas accompanying them, have undertaken to meet the challenge to „saturate” modern economy with the prophetic message of the Gospel and to make it more sensible to the changing needs of contemporary man and society, but also to make it respect what is significant and unchangeable in the human person. Social moral theology, while being a factor that humanizes and transforms the economic reality, gives a significant contribution to the Church’s ethical-economic message that is an integral part of its teaching.

Translated by Tadeusz Kartowicz

Słowa kluczowe: etyka gospodarcza, teologia moralna, teologia moralna społeczna, ekonomia.

Key words: economy ethics, moral theology, social moral theology, economy.